

T.Albekov

M.O.Auevov Institute of Literature and Art
tokhtar58@mail.ru

RELIGIOUS MANUSCRIPTS AND THEIR ROLE IN NATIONAL CULTURE

Annotation. This article is about Kazakh dastans [poems], especially history of formation, collection and publication of religious poems. One of the favorite companions of Prophet Muhammad Hazrat Ali is regarded campaigns for justice. The intent of the colonial empire of Russia, the study of pre-revolutionary Kazakh Islamic society, the spiritual values of the nation in the Soviet period and some of the key issues in the years of independence will be discussed in this article.

Keywords: religious dastans, nation, Islam, East, Mohammed, Ali, rare manuscripts, folklore, story, genre, Iran, literary and cultural, version, collection, research, work.

ӨОЖ: 398; 801.8.

Т.Әлбеков

М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы қ., Қазақстан

ДІНИ ЖӘДІГЕРЛЕР ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ҰЛТ РУХАНИЯТЫНДА РӨЛІ

Аннотация. Мақалада қазақ дастандарының, әсіресе діни туындылардың қалыптасуы, оның жиналуы мен жариялану тарихы, осы жанрдағы жырлардың негізгі кейіпкері, Мұхаммед пайғамбардың сүйікті серіктерінің бірі – Хазірет Әлидің әділет жолындағы жорықтары қарастырылады. Сондай-ақ зерттеуге Ресей империясының отаршылдық пиғылы, Ислам дінінің Қазан төңкерісіне дейінгі қазақ қоғамындағы, ұлт руханиятындағы орны, кенестік кезеңдегі, ел тәуелсіздігі жылдарындағы кейбір өзекті мәселелер де арқау болады.

Түйін сөздер: діни дастандар, ұлт, ислам, шығыс, Махаммед, Әли, сирек қор, фольклор, сюжет, жанр, Иран, әдеби-мәдени, байланыс, нұсқа, жинаушы, зерттеу, еңбек, т.б.

Қазақ дастандары – батырлық жырлардың дәстүрімен тікелей үндесіп, солардың негізінде қалыптасып, қатар дамып отырған жанр. Осы тектес шығармалар Таяу және Орта Шығыс, Оңтүстік-Шығыс Азия халықтары арасында кеңінен таралған. Әсіресе, романтикалық сарындағы дастандар Х–ХV ғасырларда араб, парсы, тәжік, өзбек, түркімен, әзірбайжан т.б. елдердің әдебиеттерінің биікке көтерілуіне зор ықпалын тигізді.

Бұл пікірге иісі түркі жұртына танымал «Ләйлі–Мәжнүн», «Хұсырау – Шырын», «Ескендір-наме», «Шыңғыс-наме», «Мұхаббат-наме», «Қорқыт ата», «Оғызнаме», «Жүсіп – Зылиха», «Қорұғлы» секілді жыр жауһарлары мен Фирдоусидің «Шахнама» дастанын атап өтсек те айғақты дәлел болады. Олардың қатарына башқұртта, татарда, ноғайда, алтайлықтарда ғана кейбір ұлттық версиялары сақталғанмен, ХІІІ–ХІV ғасырлардан бері жырланып, халқымыздың ұлттық мұрасына (30-дан астам нұсқалары – Т.Ә.) айналған «Қозы Көрпеш Баян сұлу», ХVІІ ғасырдан бастап ұрпақтан ұрпаққа ауызша тараған «Қыз Жібек», «Айман–Шолпан» (ХІХ ғ. І-жартысы) туындыларын қосқанда, қазақ дастандарының да шығу тегінің бағзы замандарға тірелетінін аңғарылады.

Бүгінгі күнге жетіп, еліміздің сирек қорларында сақталып қалған қолжазбалар мен көне кітаптар – халықтың ғасырлар бойы ұрпақтан-ұрпаққа ауызша тарап келген бүкіл рухани жәдігерлерінің бірер ғана парасы. Ал халық әдебиетінің негізгі бөлігі дер кезінде хатқа түсіп, жүйелі түрде жиналмай қалды. Оның

басты себептерін қазақ халқының соңғы үш ғасыр аясында бастан кешірген тарихи, саяси-әлеуметтік ахуалдарымен біртұтас қарастырған жөн. Бұған, ең алдымен Қазақ хандығының құрылуынан бергі кезеңдерде оның Орта Азия, Ресей мемлекеттерімен, әсіресе жоңғарлармен болған үзіліссіз соғыстары, көшпенді өмір салты айырықша әсер етті.

Орта ғасырлардың өзінде Шығыс елдері әдебиеттерінің кейбір классикалық сюжеттері назиралық үлгіде жырлану үрдісі көптеген халықтарда кеңінен белең алған болса, осы бағыттың қазақ әдебиетіндегі көріністері тек XIX ғасырдың бас кезінде ғана байқалады. Бұл пікірді Қазан университеті баспаханасынан 1807 жылы қазақ тілінде тұңғыш рет басылым көрген «Сейпіл-Мәлік» атты дастан айғақтайды. Алайда, Ұлы Жібек жолы бойындағы қазақ даласының, оны ең жайлаған халқымыздың ғасырлар бойы Шығыс елдерімен қоян-қолтық араласып, әдеби-мәдени салалар бойынша сан-салалы байланыстарын ескергенде, түрлі себептермен бүгінгі күнге жетпеген назиралық сипаттағы мұралардың аз болмағандығы да анық. Тек бізге белгілі болғандай, қазақ ақын-жыраулар, жыршылар осы бағытқа XIX ғасырдың II-жартысынан кейін ғана айырықша ден қойып, халыққа бейтаныс көптеген шығармаларды дүниеге келтірді. Соның негізінде Қазан төңкерісіне дейінгі аралықта мазмұны шығыс оқиғаларының желісіне құрылған «Хатымтай Жомарт» (1848), «Қисса-и Тәммимдар» (1866), «Қисса-и Қожа Ғафған» (1875), «Қисса-и Тахир илән Зухра» (1876), «Қисса-и Зарқұм» (1877), «Қисса-и Сейд-Баттал» (1878), «Қисса – и Салсал» (1879), «Қисса-и Шәкір Шәкірат падишаһ һашим балалары» (1980), «Қисса-и Жұм-жұма» (1881), «Қисса-и Мұхаммед-Ханафия» (1882), «Қалила уә Димна кітабы» (1888), «Қисса-и Анхэзрэт-и Рәсулнің миғражға қонақ болғаны», «Қисса-и Хэзрэт-и Ғали» (1896), «Қисса-и уақиға Кербала» (1897) т.б. ондаған назиралық шығармалар жарыққа шығып, алғаш қазақ оқырмандарының назарына ілікті және рухани мұраларды толықтырды.

Бұл жәдігерлер тарих соқпағының әр кезеңдерінде туындап, атадан балаға ауызша тарап, халық жадында мәңгілік сақталып қалды. Осы ұзақ жолда ақын-жыраулардың, жыршылардың реперуарында толықты, жетілдірілді, тіпті үзіліп, бүгінгі күнге кей шығармалардың жұрнағы ғана іліккен болса, кейде бір туындының ондаған нұсқалары мен версиялары жетті. Олар қазақ қоғамының әр кезеңінде өскелең ұрпақтардың санасына сіңіп, отансүйгіштікке, әділдікке, имандылыққа, ынтымақ-бірлікке, адал махаббатқа үндеп отырды.

XIX ғасыр мен XX ғасырдың тоқсаныншы жылдарына дейін халық мұрасын жинау, жүйелеу, зерттеу, жариялау шаралары біршама дұрыс жолға қойылғанмен, оларды толық хатқа түсіруге отаршыл Ресей империясы мен Кеңес өкіметінің құйтырқы саясаттары, цензураның қатал құзіреті мүмкіндік бермеді. Назиралық шығармалар, әсіресе, діни сипаттағы поэзиялық туындылар, дастандар мен хикаят-эпсаналар саяси идеологияның, таптық көзқарастың шылауында қалып, алаланып жиналды. Жинала қалғанның өзінде ұзақ жылдар шаң қауып, еліміздің сирек қорларында жатып қалды.

Шығыс сюжеттері негіз болған туындылардың ауқымды бір бөлігін діни дастандар құрайды [1]. Жалпы діни сарындағы шығармалар құрылымының түпкі өзегі, негізгі қозғаушы тетігі – барша мұсылмандарының асыл діни Исламды дәріптеу, оның әлем халықтары арасындағы беделін көтеру және мойындату мәселелері. Халық шығармаларында осы күрделі де аса жауапты миссияны орындау жолындағы Мұхаммед (а.с.а.) пайғамбар мен ұрпақтарының, оның Әбу Бәкір, Омар, Оспан, Әзірет Әли сынды серіктерінің, сенімді сахабаларының жорықтары, Пайғамбардың жеке басынан өткен оқиғалар, қарапайым халыққа қатысты атқарған өнегелі іс-әрекеттері, тағылым-ғибраттары, өсиет-насихаттары т.б. баяндалады. Сондай-ақ ынтымақ-бірлік, адамгершілік, адал еңбекпен мал табу, тұрмысы нашарларға көмек қолын созу, әділдік, әдептілік, аяушылық, қайырымдылық, мейірім таныту сияқты имандылық қағидалары – діни дастандардың басты идеясы болып табылады. Дін жолындағы күрестерде көзсіз ерлік көрсету, бас тігу, мақсатқа жету, намысты аяққа таптатпау секілді қаһармандық сипаттар кейіпкерлердің негізгі қасиеттері ретінде бейнеленеді. Сондықтан бұл санаттағы туындыларда басты кейіпкерлер тарихи тұлғалар тұрғысында ғана емес, негізі эпикалық қаһарман бейнесінде дараланады. Тарихи деректер, оқиғалар көмескіленіп, қайраткерлер бірде діни, болмаса мифтік, ертегілік, хикаялық кейіпке, бір сөзбен айтқанда, фольклорлық бейнеге айналып кетеді. Қызықты оқиғаларға толы, тілі шұрайлы және таза қазақ тілінде жарияланған бұл шығармалар сол тұста өте жоғары сұранысқа ие болды.

Діни дастандардың бір парасы Имам Әлидің Мұхаммед (а.с.а.) пайғамбармен достығын, оның Исламды орнықтыру мақсатындағы қилы-қилы күрестерін, ұлдары Хасен, Мұхаммед-Ханафия, Хұсейн мен өзге де ұрпақтарының ата дәстүрін жалғаушы, дін жолында бастарын өлімге тігуші қаһарман ретіндегі бейнесін сомдайды. Мысалы, «Әзірет Әлидің соғысы» дастанының негізгі идеясына адамға қайырымдылық көрсету, сый-сияпат жасау сияқты ізгі ниет түрткі болғанмен, шығарманың басты оқиғалары Әлидің дінсіздермен өткен бірнеше соғыстарын баяндайды. Мұхаммед (а.с.а.) пайғамбардың Әбубәкір, Омар, Оспан, Әли сынды серіктеріне деген ілтипаты, ал олардың бір-біріне болған ықылас-ниеттері шығарманың кіріспесінен бастау алады. Жаны жомарт Сәдуақас есімді бір сахаба балаларын сүндетке отырғызып, Расул Алланы тойға

шақырып келеді. Ол ризашылығын білдіріп, «Әбубәкір Сыдыққа айттың ба бұны!» – деген сауал қойып, сенімді серігіне жібереді. Өз кезегінде Әбубәкір де, Омар да, Оспан да осы сұрақты қойып бірі-біріне сілтейді. Сәдуақас ең соңында Әлидің үйіне келіп, әңгіме арасында бұйымтайы есінен шығып кетеді. Кештеу естіген және тойға не сыйларын білмей қысылған Арысланды әйелі Пәтима құтқарып, сандықта сақтап келген “Ұжмақтан осы жерге келген» деген жазуы бар жауһарды береді. Бірақ оны алмаған Әли жорыққа аттанып, Әбулмұхсин, Қаққа патшалардың елін шабады. Көптеген қиыншылықтарды басынан өткеріп, жеңілген жауды Ислам дініне кіргізеді. Қолға түскен олжаны Сәдуақастың тойына сыйлайды [2]. Бұл Әлидің досқа адалдық, қолы шық – жомарттық, дінге беріктік, жауға ымырасыздық, жауапкершілік қағидаларын бұлжытпай орындайтын қасиеттерін айғақтайды. «Қисса хазірет Әли разы Алла аһудың шаһ Барбарға құл болып сатылғаны туралы» дастанның оқиғалар желісінде бүкіл мұсылман елдеріне аңыз болып тараған Әлидің мейірімділік жолында құл болып сатылуға да, «Бозторғай» қиссасында мүсәпір адамды құлдықтан арашалап алу үшін балалары Хасен мен Хұсейінді кепілдікке беруге де арланбайтын даралық мінезі сөз болады [3].

Ал, «Қисса хазірет Әлидің Саранбайды жолға салғаны» атты туындыда Әлидің тыраштанып жинаған мал-мүлікінен зекет, қайыр-садақа бөліп таратуға сараңдық танытқан бір ашкөз байды шарифат шарттары арқылы имандылық жолға түсіріп, Ислам дініне тартудағы терең білім-парасаты, жігер-қайраты, тапқырлығы, сөзшең-шешендігі көркем суреттеледі [4]. Бұл да – Әлидің бейберекет қолына қару алып, жазықсыз қан төкпейтіндігіне, мүмкіндігінше көпқұдайшыларды жан-жақты үгіт-насихаттың, уағыздың негізінде Исламға енгізудегі елшілік қырының айқын дәлелі. «Дариға қыз», «Қисса Шаһизинда» секілді шығармаларда Әли қызды күресте жеңу арқылы некелеседі. Жырлардың мазмұнын құрайтын оқиғалар желісі әлемнің көптеген халықтарына тән белгілі мотивтің маңында өрбігенмен, шығармалардың негізгі идеясы – әдептілік мәселесі. Жырда әкесі Әлиге қол тигізген ұл өзін күнәлі, жер басып жүруге құқылы емес жан ретінде санап, Алланың пәрменімен дәу тасты көтеріп, астына түсіп кетеді. Бұл ретте жыршылар анахронизмге бой алдырып, тарихи шындықтан тым алшақтап кетіндері байқалады. Мәселен, Әли ұрпақтарынан тараған он екінші Жасырын имам Әбіл-Қасым Мұхаммед ибн әл-Хасан әл-Мағди Арысланның Дариғадан туған ұлы ретінде жырланады [5].

Имам Әлиге қатысты дастандардың бір бөлігі – ерлікке толы жорық жолдарын бейнелейді. Атап айтқанда, «Хазірет Әлидің Жанәділ шаһарында төбелескені», «Салсал» дастандарында Әлидің ерліктері мифтік, ертегілік сипатта бейнеленеді. Алдыңғы туындыда Ахтам есімді сахаба өз жанынан достық пейілді жоғары қойып, Әлидің орнына құрбан болады. Жаудың Қабыл палуаны оның басын кесіп, патшасына сыйға тартады [6]. Ал, «Салсал» дастанында Әлидің Ислам жолына бас тіккен бүкіл қаһармандық болмысы, досқа деген адалдығы, жауға ымырасыздығы, әскери істегі шеберлігі жан-жақты суреттеледі [7].

Әли бас кейіпкер болып табылатын діни дастандардың сюжеттік желісіне көбіне VII-VIII ғасырлар шамасындағы мұсылмандардың Исламды тарату мақсатымен көпдінді ру-тайпалармен, елдермен жүргізген үлкенді-кішілі соғыстар, жорықтар, бейбіт келісімдер арқау болған. Алайда, жыршылар тарихи нақтылықтан көрі тақырыбына орай жүйелі түрде көне мифтік, қиял-ғажайып ертегілік, эпикалық сюжеттерді кіріктіріп, сол кезеңнің оқырмандарын, тыңдармандарын қызықтыруды мақсат тұтқан. Сол себептен де кейіпкерлер арасында Жәмшид, Рүстем, Асфандияр, Баһрам, Феридун т.б. біздің заманымызға дейінгі дәуірдің танымал тұлғаларды жиі ұшырасатыруға болады. Сондай-ақ Әлидің небір алып, құбыжық мақұлықтармен күресуі, Алланың пәрменімен көктен түскен самсам, камқам, зұлпықар атты үш қылышының қасиеттері, қарсылас жауының жүрегін жаратын зор дауысы, тұлпары Дүлділмен сөйлесуі, болмаса кейіпкерлердің сикыршылығы, табиғаттың тылымсыз күшін пайдалануы, жұмбақ іс-әрекеттері т.б. шығармалардағы тарихи шындықты алшақтата түседі. Сондықтан дастандарда сөз болатын әскери жорықтар, оқиғалар Мұхаммед (с.а.с.) пайғамбар өмірден өткеннен көп кейін өткендігін, немесе қиялдан туындағанын аңғару қиын емес.

Жоғарыда айтылғандай, Қазан төңкерісіне дейін басылым көрген, болмаса халық арасында ауызша тараған діни дастандардың негізгі идеясы Ресей империясының бодандығындағы көшпелі қазақ мұсылмандарына ислам дінін насихаттау, рухани деңгейін көтеру мәселелері болғандықтан, олар мектептер мен медреселерде, жалпы жамағаттар жиі бас қосатын жиын-топтарда оқу құралдарының рөлін атқарды. Себебі XIX ғасырдың соңғы ширегінде Қазақстанда Ислам насихаты кең өрістеді. Оған, біріншіден, христиан миссионерлерінің қазақтарды шоқындыруға бағытталған әрекеттері себеп болды. Қазақстанға ислам әдебиеті үсті-үстіне жеткізілді, татар һәм ортаазиялық молдалар да өз ықпалын күшейтпекке барын салды. Әсіресе қисса, дастандарды мұсылман тақырыбына ойыстыруға көп күш жұмсады. Шын мәнінде Ресейдің қазақтар арасында Ислам дінін терең насихаттау арқылы отаршылдықты бекемдеуге тырысқан амал-әдістері толық іске аспай қалды. Енді олар миссионерлік жолмен бұратана халықты шоқындырып, христиан дініне бойұсындыру арқылы ділінен, тілінен, салт-дәстүрінен ажыратып, тұтас мұсылман дінді ұлт ретінде тарих сахнасынан ығыстыру мақсатында жоспарлы жұмыстар жүргізе бастады. Бұл ретте, ең

алдымен, мемлекет тарапынан мол қаржы бөлініп, христиан дінін дәріптейтін әдебиеттер қазақ тіліне аударылды және олар араб әрпінде, көбіне кирилл әліпбиінде басылым көріп отырды. Қазақ даласында миссионерлік саясаты іске асырушы мамандар дайындау үшін таңдаулы шығыстанушылар, шоқынды түрік халықтарының өкілдері жұмылдырылды. Осы бағытта орыс-түзем мектептері, мұғалімдер семинариясы көптеп ашылып, жергілікті халық ғасырлар бойы пайдаланып келген араб жазуы кирилл әліпбиіне ауыстырыла бастады. Аралас мектептерге арналған оқулықтар, сөздіктер, тілашарлар мен хрестоматиялар миссионерлік бағытта жазылды және мақсатты түрде оқытылды. Мұсылман елдерімен, әсіресе бауырлас татар зиялыларымен рухани байланыс үзіліп, Қазақстандағы Дін басқару жүйесі әкімшілік құрылымдары арқылы басқарылды. Қажы сапарлары, мешіт, медресе ашу, жергілікті имамдарды тағайындау мәселелері отаршылдар тарапынан шешілді.

Алайда, Ресей империясы дйттеген мақсатына тағы да жете алмады. Оның бірнеше себептері бар еді. Біріншіден, көшпелі өмір салтын ұстанған қазақтар мал жайылымына байланысты бір қоныста тұрақтамай, маусымдық жағдайда көшіп-қонып жүргендіктен, миссионерлерге олардың басын қосып, үгіт-насихат жүргізуге толық мүмкіндіктер болмады. Екіншіден, татар зиялылары, әсіресе дінбасылар бауырлас халықты шоқындыруға зор қарсылық білдіріп, қарсы іс-әрекеттерге барды. Олар Шығыс мұсылман елдерінен шыққан діни әдебиеттердің қазақтар арасына таралуына, сондай-ақ Қазаннан шыққан кітаптардың да дер кезінде жетіп отыруына көп күш жұмсады. Бұл басылымдар жергілікті халықтың рухани азығына айналып, зор сұранысқа ие болды. Үшіншіден, XIX ғасырдың соңғы ширегінде шығыс тілдеріне жетік, орысша сауатты, жеке басының жағдайынан ұлт мүддесін биік санаған Ш.Шайхисламұлы, Т.Сейдалин, С.Жантөрин, М.Бабажанов, Б.Дауылбаев, Ш.Шахмарданұлы, М.Ж. Көпеев, А.Сабалов, М.Тыныштықұлы, Ш.Құдайбердіұлы сияқты қазақ зиялыларының бір буыны қоғамдық іс-шараларға белсене араласа бастады. Олар татар оқығандарымен шығармашылық ынтымақтатықта діни шығармаларды қазақ тіліне аударып, көптеген аңыздарды, хикаяттар мен әңгімелерді жыр үлгісіне түсірді. Сөйтіп, ауыздан ауызға тараған діни қисса, дастандар сайын далада Сарыарқаның сары желіндей есіп, әр қазақтың жүрегіне нұр болып құйылды. Ислам дінінің қадір-қасиетін, Хақ жолын осы әдеби жәдігерлерден біліп ұқты.

Орыс миссионерлерінің жымысқы саясаты тұйыққа тіреліп, осы науқанға жұмсалған қыруар қаржы желге ұшты. Бірақ XX ғасырда патшалы Ресейдің мұрагері болған коммунистер қасиетті діни жазба ескерткіштерді отқа жағып, мешіттерді қиратты. Аман қалған әдебиеттерді діндарлар көзден таса ұстады, қауіпті жағдайларда жерге көмді. Көп ретте олар кейінгі ұрпақтарға өздері дүниеден озғанда тіршілігінде жан серігіне айналған қасиетті кітаптарды бірге жерлеуді аманат етті. Кейін солай болды да. Міне, діни мұралардың бүгінгі күнге жету тарихы осындай. Сондықтан еліміздің сирек әдеби қорлары мен қолжазба қоймаларында, мұрағаттарда, мұражайларда Құрандар, қолжазбалар, көне кітаптар, әдеби шығармалар өте аз сақталған.

Қазақстандағы әдеби мұраларды жинап, сақтайтын, жүйелеп әрі текстологиялық зерттеулер жүргізетін және академиялық деңгейде жариялау жұмыстарын жүргізетін бірегей құрылым – М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының Қолжазбалар қоры. Мұнда жинақталған діни жәдігерлерді екі топқа бөліп қарастыруға болады. Алғашқысы – әр кезеңдерде, түрлі көлемде басылым көрген Құрандар, Ислам негіздері мен тарихын, шарифат қағидаларын қамтыйтын кітаптар және олардың діндар адамдар көшірген қолжазба нұсқалары, қазақ тіліндегі аудармалары, шағатай тілінде жазылған Қ.А. Йасауидың, С.Бақырғанидың т.б. еңбектері. Қорда осындай әдебиеттің біршама атауы сақталған. Бұл құндылықтар жоғарыда көрсетілген кедергілердің салдарынан XX ғасырдың жетпісінші жылдарынан бастап қана қорға түсе бастаған. Тіпті, көпшілігі еліміз тәуелсіздігін алғаннан кейін жиналғандықтан, қайта қалпына келтіру, жүйелеу жұмыстары жүргізілмеген. Олардың біразы кезінде қалыпты жағдайда сақталмай, кейбірі ұзақ жылдар жерде көмүлі жатып қалғандықтан, көп беттері жыртылып, болмаса шіріп кеткен. Сондықтан олардың бүгінгі сақалу күйін қанағаттандырырлық деп айту қиын. Бұл ретте Ислам дінін тұтынатын елдермен тізе қосып атқарар жұмыстар аз емес. Ал, екінші топтағы мұраларға жоғарыда аталған кітаптарға енген діни қисса, дастандары, аңыз, әңгімелерді, шарифат қағидаларын уағыздайтын өлең, жырларды жатқызуға болады.

Еліміз тәуелсіздігін жариялап, етек-жеңін жинаған кезеңде халықтың рухани құндылықтарына ерекше көңіл бөлінгені белгілі. Алайда, атадан қалған асыл сөздерді жадында сақтап, насихаттап, өскелең ұрпақтың игілігіне жаратып келген көкірегі ояу, көнекөз қариялардың мүлде азайғандығынан, әсіресе, діни сарынындағы фольклорлық әдебиеті үлгілерін жинаудың мүмкіндігі шектеле бастады. Бірақ қолда бар әдеби жәдігерлерді цензурасыз, толық, өзгертусіз, түпнұсқа негізінде жариялауға, терең зерттеулер жүргізуге барлық жағдайлар жасалды. Соның нәтижесінде «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы бойынша 2004-2013 жылдары жүзеге асырылған «Бабалар сөзі» жүзтомдық сериясының 21 томына шығыс сюжеттері жырланған 120-дан астам шығарма, соның ішінде 65 діни дастан енгізілді.

Соңғы жылдары еліміздегі ғылыми мекемелердің шетелдік әріптестерімен мемлекетаралық байланыстары жолға қойылып, ғылыми, шығармашылық байланыстардың аясы кеңіді. Соған байланысты

М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты үкіметаралық келісімдер негізінде бірлескен зерттеу жұмыстарын жүргізу, бірлескен фольклорлық экспедицияларға шығу, халықаралық конференцияларға қатысу, ғылыми кадрлармен алмасу сияқты біршама іс-шараларды жүзеге асырып келеді. Солардың бірі – Иран Ислам Республикасымен жасалған әдеби-мәдени байланыстар.

Қазақстан мен Иран Ислам Республикасының арасындағы дипломатиялық қатынастар орнаған 1992 жылдан бергі кезеңде екі елдің саяси-экономикалық, тарихи-мәдени байланыстары жоғарғы деңгейге жетіп, нәтижелі табыстарға жеткені белгілі. Бұл жетістіктер ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Иранға (1992, 1996, 1999, 2007, 2014), ИИР Президенттері А.Хашеми Рафсанджанидің (1993), М.Хатамидің (1998, 2002), Махмуд Ахмадинежадтың (2009), Хасан Руханидың (2014) Қазақстанға ресми сапарларындағы Жоғарғы деңгейдегі келіссөздер барысында талқыланып, жүзеге асырылды. Бұл ретте Иран Ислам Республикасының Қазақстандағы Елшілігінің жанындағы Мәдени орталықтың да еліміздің әдебиеті мен мәдениетінің өркендеуіне, азаматтардың күнделікті өмірде имандылыққа бет бұрып, Исламның хақ жолына түсуіне ықпал етіп отырғанын ризашылықпен атап өткен орынды.

Институт ғалымдары Иран-Қазақстан халықтарының шынайы достығының, екі елдің үкіметаралық келісімдерінің негізінде бірлескен зерттеу жұмыстарын жүргізу, екіжақты әдеби үдерістерге араласу, фольклорлық, классикалық мұраларды парсы-қазақ тілдеріне аудару, халықаралық конференциялар, дөңгелек үстелдер мен семинарлар ұйымдастыру, ғылыми кадрлармен алмасу сияқты ғылыми-мәдени байланыстарды орнықтыруды қолға алды. Нәтижесінде аталған Мәдени орталықтың басшылығымен жүздесулер, пікірталасулар жиі өткізіп, екі жаққа да тиімді келісім-шарттар жасалды. Институт ұжымы осы қол жеткен келісімдерді орындау мақсатында Орталықпен бірлесе отырып еліміздің сирек қорларында сақталған діни шығармаларды, назиралық сарындағы жыр-дастандарды жарыққа шығаруды көздейді.

Еліміз тәуелсіздігін алғаннан кейінгі жылдары дін тақырыбындағы фольклорлық мұралар біршама зерттеліп, ғылыми еңбектер, диссертациялық жұмыстар жазылды. Олардың арасында филология ғылымдарының докторлары Б.Әзібаеваның «Казахский дастанный эпос» [8], У.Қалижанұлының «Қазақ әдебиетіндегі діни-ағартушылық ағым» [9], М.Әбдуовтың «Қазақтың діни эпосы» [10], М. Алсабековтың «Казахская религиозная литература: письменные и устные традиции (XIX – начало XX вв.)» [11] атты іргелі еңбектер бар.

Дегенмен, бұл зерттеулерді халқымыздың ділі мен діни қайта оранан орайлы кезеңдегі игі іс-шаралардың бастамасы ғана деуіміз қисынға келеді. Себебі ұрпақтан ұрпаққа жад арқылы жетіп, араб (төте, қадім, шағатай), латын жазуында хатқа түсіп, бүгінгі күні еліміздің сирек қорларында сақталып қалған фольклорлық туындылар мен авторлық ауыз әдебиеті өкілдерінің Ислам тақырыбындағы шығармаларының дені жарияланбағандықтан, олар зерттеу нысанына алған емес. Сондықтан бабалардан қалған осынау асыл мұраны толық игеріп, қазіргі жас буынның санасына сіңіріп, бүкіләлемдік мәдениеттің бір бөлшегі ретінде келешек ұрпақтарға аманаттау баршаның азаматтық борышы деп ойлаймыз.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Бабалар сөзі: Жүзтомдық. – Астана: «Фолиант», 2005. Т.11-16: Діни дастандар.
- [2] М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының Қолжазба қоры (ӘӨИ), 128-бума.
- [3] Қисса хазірет Әли разы Алла анһудың шаһ Барбарға құл болып сатылғаны туралы. – Қазан: М.А.Чириков балаларының баспаханасы, 1896.
- [4] Қисса хазірет Әлидің Сараңбайды жолға салғаны. – Қазан: Ағайынды Кәрімовтер баспаханасы, 1913.
- [5] Қисса Шаһизинда. – Қазан: М.А.Чириков балаларының баспаханасы, 1897.
- [6] Хазірет Әлидің Жанәділ шаһарында төбелескені. Қазан: М.А.Чириков балаларының баспаханасы, 1899.
- [7] Қисса Салсал. – Қазан: М.А.Чириков балаларының баспаханасы, 1888.
- [8] Азибаева Б.У. Казахский дастанный эпос. – Алматы: Ғылым, 1998.
- [9] Қалижанұлы У. Қазақ әдебиетіндегі діни – ағартушылық ағым: XIX ғасырдың ортасы мен XX ғасырдың басы. – Алматы: Білім, 1998.
- [10] Әбдуов М. І. Қазақтың діни эпосы: діни эпостың типологиялық және поэтикалық мәселелері. – Қарағанды: КарМУ баспасы, 2006.
- [11] Алсабеков М. Казахская религиозная литература: письменные и устные традиции (XIX- начало XX вв.): Автореф. дис... д-ра филол. наук: 10.01.02. Алматы, 2010.

REFERENCES

- [1] Babalar sozi. Juztomdyq. – Astana: «Foliant», 2005. T.11-16: Diny dastandar.
- [2] M.O.Auezov atyndagy Adebiet jane oner institutynyn Qoljazba qory, 128-buma.

- [3] Qissa haziret Ali razy Alla anhudyn shah Barnarga qul bolyp satylygany turaly. – Qazan: M.A.Chirikov balalarynyn baspahanasy, 1986.
- [4] Qissa haziret Alidin Saranbaidy jolga salgany. – Qazan: Agaiyndy Karimovter baspahanasy, 1913.
- [5] Qissa Shahizinda. – Qazan: M.A.Chirikov balalarynyn baspahanasy, 1997.
- [6] Haziret Alidyn Janadil shaharynda tobeleskeni. – Qazan: M.A.Chirikov balalarynyn baspahanasy, 1899.
- [7] Qissa Salsal. – Qazan:M.A.Shirikov balalarinin baspahanasi, 1888.
- [8] Azibaeva B.U. Khazahskii dastannyi epos. – Almaty:Gilin, 1998.
- [9] Khalijanuly Y. Khazak adebietindegi dini-agartuchilik agim: XIX gasirdin ortasy men XX gasirdin basy – Almaty: Bilim,1998.
- [10] Abdyov M. Khazaktin dini eposy: dini epostyn tipologialyk jane poetikalyk maseleleri. – Karagandy: KarMY baspasy, 2006.
- [11] Alsabekov M. Khazakskay religioznay literatura: pissmennie I ustnye tradissi [XIX –nashalo XX v.v.]: Avtoref.diss... d-ra filol.nauk: 10.01.02. Almaty, 2010.

УДК 398; 801.8.

Т.Албеков

Института литературы и искусства им. М.О.Ауэзова

РЕЛИГИОЗНЫЕ ПИСЬМЕННЫЕ ПАМЯТНИКИ И ИХ РОЛЬ В ДУХОВНОСТИ НАЦИИ

Ключевые слова: религиозные дастаны, нация, ислам, восток, пророк Мухаммад, халиф Али, редкий фонд, фольклор, сюжет, жанр, Иран, литературно-культурные связи, вариант, собиратель, изучение, труд и др.

В статье рассматриваются вопросы возникновения в казахском фольклоре жанра религиозных дастанов, одного из главных персонажей религиозных сочинений – сподвижника пророка Мухаммада халифа Али, его подвигов по пути распространения ислама.

Также уделено внимание вопросам политики царского самодержавия в отношении ислама, место и роль ислама в духовной жизни казахов в досоветский период, а также проблемы религии в настоящее время.